

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СФЕРА ДОЗВІЛЛЯ»

Досліджується трактування дефініції «дозвілля», узагальнюються сучасні тенденції її наукового обґрунтування. Розглядається соціально-педагогічне тлумачення поняття «сфера дозвілля» в процесі поступового розгортання логіки (експлікації) теоретичного аналізу.

Ключові слова: сфера дозвілля, експлікація, вільний час, соціально-виховний потенціал.

Исследуется трактовка дефиниции «сфера досуга», обобщаются современные тенденции ее научного обоснования. Рассматривается социально-педагогическое толкование понятия «сфера досуга» в процессе поступательного развертывания логики (экспликации) теоретического анализа.

Ключевые слова: сфера досуга, экспликация, свободное время, социально-воспитательный потенциал.

The treatment of definition «leisure sphere» is investigated; its modern scientific justification tendencies are summarized. The social-pedagogical exegesis of definition «leisure sphere» in the process of progressive logic deployment (explication) of theoretical analysis.

Key words: leisure sphere, explication, free time, social-educational potential.

Гармонійне соціальне існування залежить від різних напрямів соціальної самореалізації соціальних суб'єктів, зокрема у сфері дозвілля. В сучасних умовах саме дозвіллева діяльність набуває особливого значення, оскільки має вагомий соціально-педагогічний потенціал й за умови ефективної організації надає великих можливостей для позитивного соціального розвитку людини і суспільству. Однак специфіка функціонування дозвіллевого простору полягає в тому, що він не передбачає прямого і декларативного керування, є сферою запровадження інновацій, поширення регульованої соціалізації. Отже, досліджуючи дозвіллеві можливості, необхідно вивчати не тільки особливості діяльності людини і груп у сфері дозвілля, але й те, що дозволяє забезпечувати її продуктивне управління. Це можливе за умови адекватного наукового трактування поняття «сфера дозвілля», яке стане підґрунтям оптимізації соціально-виховного потенціалу цієї складової соціального простору. Незважаючи на те, що феномен дозвілля відомий з давніх часів і став об'єктом дослідження вчених багатьох наукових галузей, поняття «дозвілля» досі вчені трактують неоднозначно, а словосполучення «сфера дозвілля», яке часто використовується в наукових публікаціях, досі не набуло належного теоретичного обґрунтування. Оскільки,

досліджуючи дозвіллеві вподобання соціальних суб'єктів, необхідно дійти певного наукового розуміння простору, в якому уможлиблюється реалізація просоціальних уподобань, то без детального аналізу поняття «сфера дозвілля» неможлива її оптимізація.

Дозвілля в контексті вільного часу вивчали Г. Орлов, В. Партушев, В. Піча, Е. Соколов, Ю. Стрельцов, Б. Трегубов, В. Триодін, Б. Тітов. Власне поняття «дозвілля» аналізували вчені: Р. Азарова, Л. Акімова, А. Воловик, В. Кірсанов, Т. Кисельова, Б. Мосальов, І. Петрова, В. Суртаєв, Н. Цимбалюк, Д. Шамсутдінова й інші. Ефективну організацію дозвіллевого простору для вирішення конкретних соціально-виховних завдань досліджували Ю. Клейберг, Г. Колик, С. Пішун, А. Фатов та ін.

Оскільки для соціальної педагогіки важливі не тільки змістові, але й просторові характеристики досліджуваного поняття, ставимо за мету проаналізувати дефініцію «сфера дозвілля» саме в поєднанні його складових, а основним завданням є окреслення специфіки застосування означеного словосполучення в соціально-педагогічній теорії, що тісно пов'язана з практикою.

На нашу думку, вирішити поставлене завдання допоможе прийом розгортання наукової логіки завдяки експлікації, тобто науковому тлумаченню, поясненню; процесу, у результаті якого розкривається зміст певної єдності, а її частини набувають самостійного існування і можуть відрізнитися одна від одної [11]. У нашому разі експлікація застосовується у соціально-педагогічному аспекті, оскільки досліджуване явище — «сфера дозвілля» — пропускається крізь призму відповідних категорій, акцентується на сутності цієї наукової галузі, визнається можливість вирішення основного протиріччя між теорією і практикою.

Методологічним підґрунтям подальшого аналізу є те, що об'єктом сучасної соціальної педагогіки є соціалізація соціальних суб'єктів, предметом — їх соціальне виховання як ієрархія соціальних цінностей, соціальних якостей і просоціальної поведінки. Соціальне виховання реалізується в різних сферах соціального буття, зокрема дозвіллевій, здійснюється через соціально-педагогічну діяльність. Основним принципом її реалізації є ідея гармонізації соціального й індивідуального в запровадженні соціально-педагогічної діяльності, яка ґрунтується на інтенсифікації соціального розвитку, педагогізації середовища, долученні людини до нього [10].

Отже, сфера дозвілля — простір для науково-обґрунтованої соціально-педагогічної діяльності з метою реалізації соціального виховання. У подальшому розглядатимемо терміни «дозвілля» і «сфера» у взаємозв'язку, який надає їм особливих характеристик з урахуванням соціально-педагогічного контексту. Безумовно, багато залежить від трактування основного поняття «дозвілля».

Традиційно звернемося до словників, в яких наводяться вже усталені поняття. Отже, «дозвілля — вільний, незайнятий час, гуляння, простір від справи» [3, с. 797] або ж: «дозвілля — вільний від праці час» [6, с. 177]; «дозвілля — час, не зайнятий працею або іншою справою, окремі моменти вільного часу, проміжки між роботою, розваги, особистісні заняття у вільний від праці час» [13, с. 786]; «дозвілля — вільний час або складова вільного часу, якою людина розпоряджається на власний розсуд» [5, с. 304]. Помітні загальні тенденції: дозвілля асоціюється з вільним часом, існує певне протиставлення праці та дозвілля, орієнтація в основному на індивідуалізовану діяльність за власним розсудом.

У вітчизняних словниках термін «дозвілля» наявний не завжди, але в тих, у яких наводиться, надається у відповідному до вищезазначеного контексті (дозвілля — вільний від праці час, час відпочинку) [12]. Однозначним є те, що дозвілля розглядається в контексті вільного часу або ж повністю отожднюється з ним. Безперечно, вільний час є простором для здійснення дозвіллевих уподобань. Але в таких трактуваннях кількісні характеристики (темпоральні) превалюють над змістовими. Виникає враження, що виключно розваги та відпочинок мають наповнювати дозвілля. Неповне трактування заважає усвідомити можливості дозвілля, не вказує на його спрямування. Безумовно, тільки часом вимірювати феномен дозвілля неможливо.

Імовірно, значення може змінитися через елементарне додавання поняття «сфера». Оскільки «сфера — це галузь, межі розповсюдження будь-чого, середовище, суспільне оточення» [6, с. 782], то, якщо механічно поєднати обидва терміни в такому розумінні, матимемо перше попереднє трактування досліджуваної дефініції, а саме: сфера дозвілля — це межі розповсюдження вільного від праці часу, призначеного для особистих справ та відпочинку. Навіть на перший погляд, помітне викривлення за стилем та значенням. Соціально-педагогічний аспект не відстежується. Змістовне соціально-виховне наповнення такого трактування лишається поза зоною визначення.

Сформувати власний погляд на сферу дозвілля допомагають сучасні дослідження (Р. Азарова, О. Бойко, В. Кіранов, І. Петрова, С. Пішун), котрі розширюють розуміння меж дозвілля та зважають на необхідність створення умов для певної діяльності.

Наприклад, О. Бойко, досліджуючи культуру дозвілля в суспільстві ризику, зазначає, що неправомірним є повне отожднення вільного часу та дозвілля. Вільний час — темпоральна характеристика, дозвілля ж — вільний час, заповнений чим-небудь завдяки активності суб'єкта, тобто це характеристика ще й діяльнісна [2, с. 14].

І. Петрова, досліджуючи дозвілля як культурологічний феномен, обстоює думку, що дозвілля — важливий чинник культурного розвитку особистості, розглядає сутність категорії дозвілля в культурологічному аспекті, стверджує, що ґрунтовної та ємної характеристики поняття «дозвілля» у вітчизняній науковій літературі не існує, що зумовлює необхідність дотримання інтеграційного підходу у визначенні поняття «дозвілля» та створення цілісної культурологічної концепції дозвілля [7, с. 136]. Саме інтеграція різних точок зору стане підґрунтям для експлікації. Для нас зрозуміло, що соціально-педагогічний аспект цілісної концепції дозвілля має зокрема містити змістовні та просторові його характеристики.

Р. Азарова зазначає: дозвілля — це проміжок часу, який суб'єктивно оцінюється людиною як такий, що належить їй, та наповнюється цілеспрямованою корисною діяльністю [1, с. 65]. В цілому, дійсно дозвілля має суб'єктивно оцінюватися людиною, наповнюватися діяльністю. Але слід зважати на те, що сам термін «дозвілля» не вказує на позитивний або негативний її напрям. Очевидно, що вільний вибір людини може бути не тільки на користь собі, іншим, суспільству. Автор пропонує соціально-педагогічну модель організації дозвіллевої діяльності учнівської молоді, яка ґрунтується на структурно-функціональному підході та є багатоплановим утворенням, що має змістовно-цільовий, формально-організаційний, управлінський, кадровий аспекти і враховує соціально-вікові, освітньо-статусні особливості учнівської молоді, а також обрані нею в теперішній час й бажані на перспективу форми дозвілля, що співвідносяться з певними періодами її вільного, зокрема канікулярного часу [1, с. 15]. Така позиція пояснює достатньо повне розуміння дозвілля, але, на наш погляд, є саме педагогічною моделлю, оскільки сутнісний соціально-педагогічний аспект не враховано.

Продовжуючи експлікацію, звернемося до детальних характеристик, наданих в деяких сучасних дослідженнях. Маємо за мету знайти точки зору, які відрізняються від стандартних і надають змоги далі поширювати педагогічні, культурологічні, соціально-педагогічні дослідження дозвілля.

В. Кірсанов пропонує тривекторну модель дозвілля, що названа автором інтегрованою й відбиває систему ідентифікації дозвілля через усвідомлення часу, діяльності, психоемоційного стану особистості [4, с. 41]. Для нас важливо те, що дозвілля не може вимірюватися за якимось одним параметром і має розглядатися в різних аспектах, зокрема соціально-педагогічному.

Автор розглядає дозвілля в педагогічному контексті й здійснює семантичний аналіз терміна «дозвілля», зважаючи на полісемантичність його трактування та підкреслюючи, що це «дозволяє

осмислити якнайширше й сам феномен дозвілля в різноманітних його проявах, враховуючи, що в мовній культурі народу виявляються його ментальність, світобачення, картина світу» [4, с. 61]. На прикладі зіставлення російського (досуг) та українського (дозвілля) семантичних значень, автор визначає специфіку сприйняття цього явища в культурі народу.

Ми погоджуємося з позицією вченого, що в українській мові «дозвілля» семантично пов'язане з такими поняттями, як «воля» («неволя»), «вільний», «дозвіл», «дозволити». Це сфера буття протилежна «неволі» [4, с. 63]. В українському «дозвілля» відчувається важливий момент, що відрізняє його від діяльності, яка просто подобається і не зазнає «зовнішнього впливу» — це відповідальність за свій вибір і прагнення долати обставини [4, с. 64]. Саме така позиція наближає до усвідомлення сфери дозвілля в соціально-педагогічному аспекті.

На відміну від українського, значення «досуг» у російській мові є дещо іншим. Поділяємо думку вченого, що воно може позначати вільний, незайнятий справами час, гуляння, бездіяльність, відпочинок від справи, щось відмінне від роботи, вільний від праці час; стан людини: «досужливість», сноровка, спритність, майстерність у чомусь [4, с. 65–66]. Додамо, що значна семантична відмінність уможливорює наближення україномовного варіанта до соціально-педагогічного розуміння.

Отже, наближаємося до другого трактування, сфера дозвілля — це середовище, в якому здійснюється вільна діяльність у вільний час, відповідальність за зміст якої покладається на суб'єкт її здійснення. І це визначення також не вичерпує характеристику поняття, оскільки детально відбиває діяльнісний компонент, але не конкретизує просторовий.

С. Пішун, досліджуючи сутність категорії «дозвілля», вдається до розширення його розуміння через просторовий підхід і зазначає, що «простір дозвілля, дуально (подвійно) зумовлений цінностями індивіда і культури, є полем перетину індивідуальних проєктів, соціокультурних можливостей і ресурсів... [9]. Дійсно, така позиція має соціально-виховний аспект, який полягає у дво-спрямованості соціального виховання на людину і соціум, що підкреслює необхідність саме соціально-педагогічної експлікації. Згадаємо класика соціальної педагогіки П. Наторпа, який зважав на необхідність активізації виховних ресурсів соціального середовища та їх об'єднання для досягнення соціально-виховного результату.

Отже, третє трактування, сфера дозвілля — середовище, в якому здійснюється вільно обрана діяльність, за котру відповідає її суб'єкт, вибір здійснюється з урахуванням соціокультурних можливостей певного середовища. Такий варіант не вичерпує

соціально-педагогічного значення. Перш ніж навести остаточне визначення та пояснити його сутність, пропонуємо деякі коментарі та узагальнення.

У сучасній науковій літературі користуються поняттями «вільний час» та «дозвілля», які подекуди ототожнюються, а також застосовують словосполучення «дозвіллева діяльність», «культурно-дозвіллева діяльність», «сфера дозвілля», «культура дозвілля» та ін. Дійсно, сфера дозвілля може вимірюватися часовим критерієм, однак, не тільки. І тому очевидно, що вільний час та дозвілля різняться між собою, вільний час при цьому — ширше поняття, певний часовий вимір дозвілля. Поділяємо думку про те, що «вільний час можна визначити як частину соціального часу, вивільнену працею від неодмінних справ, яка є сферою вільної діяльності людей, зумовленою всією сукупністю соціальних відносин певного суспільства і рівнем духовного розвитку кожної особистості» [8, с. 26]. Отже, у сфері вільного часу людина самостійно виявляє свої вподобання щодо вибору діяльності, яка зумовлена рівнем духовного розвитку, ціннісними потребами. Кількість і якість вільного часу впливає на соціальні умови, позначається на соціальному розвитку соціальних суб'єктів, консолідації та стабільності.

Зміст і спрямованість вільного часу виражається через поняття «дозвілля». Відтак, дозвілля є змістовою складовою вільного часу людини, групи, суспільства в цілому, яка використовується для відновлення і розвитку фізичних та духовних сил. Принципово важливо, що наповнення вільного часу може бути різним за спрямуванням. Людина на свій розсуд, добровільно обирає дозвіллеві заняття відповідно до власних цінностей. Формами дозвілля можуть бути постійні застілля, зловживання алкоголем чи іншими речовинами, захоплення псевдокультурою чи участь в екстремістському агресивному угрупованні, безконтрольне користування комп'ютером та Інтернетом (що призводить до адиктивної залежної поведінки). І це також вибір людини, який є руйнівним не тільки для неї, але й для інших людей, соціального простору загалом. Або, навпаки, кожну хвилину вільного часу людина прагне об'єднуватися з іншими, висувати й реалізовувати соціально корисні пропозиції, долучатися й залучати інших до культурних надбань, допомагати іншим на безкорисній основі, налагоджувати соціальні зв'язки тощо.

Власні вподобання є проявом потреб особистості, що реалізуються в дозвіллевій діяльності, яка являє собою вибір у дії, відповідно до інтересів і непримусової мотивації людини. Вільний вибір діяльності уможливорює аналіз змісту дозвілля як «свободу для...», але не «свободу від...» правил соціального життя. Особистість, яка обрала свободу для творчої, зокрема соціальної самореалізації,

тобто засвоїла цінності культури на достатньо високому рівні, стає суб'єктом про соціальної дозвіллевої діяльності. Отже, поняття «вільний час», «сфера дозвілля», «дозвіллева діяльність» не можуть сповна пояснити сутність та рівень розвитку особистості у сфері дозвілля. Необхідно також аналізувати поняття «соціально корисна дозвіллева діяльність» та «культура дозвілля».

З цього приводу зазначимо, що соціально корисна дозвіллева діяльність є засобом формування в особистості індивідуально та соціально значущих якостей, які сприяють діяльнісному, непримусовому та творчому засвоєнню й розвитку культурних цінностей, духовному збагаченню. Тобто дозвіллева діяльність характеризує постійний рух особистості на шляху ціннісного вдосконалення себе й соціуму. Термін «культура дозвілля» менш динамічний, але характеризує рівень розвитку особистості як суб'єкта змістовного дозвілля. Зауважимо, що культура дозвілля може стосуватися не тільки особистості, але й соціуму, оскільки організація, інфраструктура, традиції, економічне підґрунтя дозвіллевої сфери також можуть по-різному відбиватися на структурі дозвілля.

Отже, наближаємося до четвертого й остаточного в межах викладеного матеріалу визначення: сфера дозвілля — складова соціального простору, в якій створені умови для задоволення дозвіллевих потреб, що сприяє вільному виявленню прагнень до просоціальної діяльності особистості і групи.

Оскільки сутність соціально-педагогічної експлікації полягає в тому, щоб охарактеризувати сферу дозвілля як простір для реалізації соціально-педагогічної діяльності з метою запровадження соціального виховання, то наступні позиції відбивають соціально-виховний аспект:

1. Сфера дозвілля — це простір для реалізації соціального виховання через надання соціальним суб'єктам розмаїття можливостей неprimусової соціальної самореалізації.

2. У сфері дозвілля функціонують певні структури та заклади, які через ефективне керування активізуються для підвищення соціально-виховного потенціалу.

3. У сфері дозвілля має бути інтегруючий компонент, завдяки якому уможлиблюється об'єднання зусиль, він і стане системоутворюючим фактором для реалізації соціально-педагогічної діяльності в межах відкритої системи в дозвіллевому просторі.

4. Активність для здійснення соціально-педагогічної діяльності надається переважно соціальним суб'єктам (людина, група, соціум), щоб система поступово ставала самокерованою.

5. У сфері дозвілля має працювати фахівець, котрий регулюватиме та координуватиме означену діяльність, сприятиме активізації та одухотворенню соціальних суб'єктів.

6. У межах конкретної сфери дозвілля (мікросоціум, громада, регіон тощо) має бути наявний певний центр активізації та самоорганізації дозвіллевой активності.

Зазначимо, що для характеристики дозвіллевой сфери, наприклад, регіону застосовують поняття «середовище» й «простір», які, на нашу думку, не тотожні. За визначенням, простір — одна з об'єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю та обсягом, необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках), відсутність будь-яких обмежень, перешкод у чомусь [12, с. 664]. Щодо поняття «середовище», то воно визначається як соціально-побутові умови, у яких живе людина (оточення); природні умови, у яких відбувається життєдіяльність певного організму (довкілля); речовина, тіла, що заповнюють простір і мають певні властивості [12, с. 745]. Середовище — зафіксований простір, конкретно визначені локальні зв'язки. Із середовищ (у розумінні, близькому до «осередок»), на нашу думку, складається простір. Середовище — наповнення, зміст простору. Отже, поняття «дозвіллений простір» застосовуємо для характеристики сфери дозвілля в цілому, а термін «середовище» — для конкретних об'єктів (наприклад, дозвіллевесередовище навчального закладу, клубу за місцем проживання, дозвіллевого центру, музейного комплексу тощо).

На нашу думку, сфера дозвілля — це своєрідна система, яка поєднує те, що певним чином стосується функціонування дозвіллевого простору: починаючи із системи управління в структурі різних відомств, закладів інфраструктури дозвілля, змістовного наповнення діяльності, кадрового та ресурсного потенціалу до конкретної практичної реалізації.

Отже, експлікація поняття «сфера дозвілля» в соціально-педагогічному значенні дозволяє дійти висновку: аналіз словосполучення уможливило зміну сутнісних характеристик обох термінів. Дефініція «сфера дозвілля» набуває соціально-виховного значення, яке полягає в тому, що дозвіллений простір стає полем реалізації соціально-педагогічної діяльності; дозвіллева діяльність уможливило інтенсифікацію соціального розвитку соціальних суб'єктів; активність людини і групи в дозвіллевому середовищі стає фактором їх самокерованого розвитку. Таким чином, теоретичний результат, отриманий у результаті експлікації поняття «сфера дозвілля» в соціально-педагогічному аспекті, окреслює перспективи подальших досліджень, які полягають у створенні єдиної концепції соціально-виховної оптимізації сфери дозвілля, розробку та реалізацію в ній програм соціально-педагогічної діяльності.

Список літератури

1. Азарова Р. Н. Социально-педагогическая организация досуга учащейся молодежи: дис. ... д-р пед. наук : спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Р. Азарова. — М., 2005. — 373 с.
2. Бойко О. Культура дозвілля в суспільстві ризику : моногр. / О. П. Бойко. — Суми : ДВНЗ «УАВС НБУ», 2011. — 285 с.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание. В 4 т. Том 1. А-З / В.И.Даль. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Издательство Астрель», 2003. — XXVI, 1158 с.
4. Кірсанов В. В. Теоретико-методологічні та методичні засади педагогічної діагностики організації дозвілля : моногр. / В. В. Кірсанов. — К. : Альтерпресс, 2006. — 352 с.
5. Культура и культурология : словарь / сост. и ред. А. И. Кравченко. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. — 928 с.
6. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М. : Азбуковник, 1999. — 944 с.
7. Петрова І Семантико-етимологічний аналіз дозвілля: культурологічний аспект [Електронний ресурс] / І. В. Петрова. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pki/2009_25/Petrova_I.V.pdf. — Назва з екрану.
8. Піча В. М. Культура вільного часу (Філософсько-соціологічний аналіз). — Львів : «Світ», 1990. — 152 с.
9. Пішун С.Г. Сутність категорії дозвілля в теоретичних дослідженнях [Електронний ресурс] / С. Г. Пішун. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2009_4/files/ped904_72.pdf. — Назва з екрану.
10. Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном аспекте : автореф. дис. ... д-р пед. наук : спец. 13.00.05 «Социальная педагогика» / А. О. Рижанова. Луганськ, 2005. 44 с.
11. Словопедія. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://slovopectia.org.ua/36/53397/239272.html>. — Назва з екрану.
12. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40000 слів) / [за ред. д-ра філолог. наук, проф. В. С. Калашника]. — 2-е вид., випр. і доп. — Х. : Прапор, 2006. — 992 с.
13. Толковый словарь русского языка : В 4 т. Т 1. / Под ред. проф. Д. Ушакова. — М. : ТЕРРА, 1996. — 824 с.

Надійшла до редколегії 19.12.2012 р.